

Granice i pogranicza
Mikrohistorie i historie
życia codziennego

pod redakcją

Piotra Guzowskiego

Marzeny Liedke

Małgorzaty Ocytko

WYDAWNICTWO AVALON

KRAKÓW 2011

Elżbieta Bagińska
(Białystok)

Działalność religijno-społeczna Zofii z Mitkiewiczów Wnuczkowej

Początki religii reformacyjnych na Litwie bezsprzecznie związane są z potężną osobowością Mikołaja Radziwiłła „Czarnego”, wojewody wileńskiego i kanclerza litewskiego oraz jego kuzynem Mikołajem Radziwiłłem „Rudym”, wojewodą wileńskim, kanclerzem, hetmanem wielkim litewskim, którzy z ruchem protestanckim zetknęli się dość wcześnie, natomiast swoje przekonania ujawnili dopiero po śmierci Barbary Radziwiłłówny¹. O ile Mikołaj „Czarny”, który od katolicyzmu poprzez luteranizm i kalwinizm doszedł aż do zboru mniejszego, był faktycznie dzieckiem doby humanizmu, pokolenia poszukującego prawdziwej wiary w możliwie nieskażonej postaci, a jego postawa wynikała po trosze z magnackiej fantazji, o tyle po jego śmierci (†1565) Mikołaj „Rudy” – teraz faktyczna głowa rodu, pozostający dotąd w cieniu tamtej postaci, odsunął na bok radykalne czynniki dogmatyczne stwarzając podstawy do budowy Jednoty ewangelicko – reformowanej na Litwie. W związku z rychłą konwersją synów „Czarnego” kalwinizm litewski opierał się odtąd na autorytecie i podstawie materialnej panów na Birżach i Dubinkach. Patronat Radziwiłłów w stosunku do Jednoty Litewskiej wynikał z postanowień Synodu Generalnego toruńskiego z 1595 r., który ustanowił Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” jednym z patronów generalnych Kościołów uznających Zgodę Sandomierską w Wielkim Księstwie Litewskim. Obowiązki Radziwiłłów wynikały z ogólnych zaleceń dla seniorów świeckich w Kościele reformowanym, które obligowały m.in. do wizytacji zborów, wysłuchiwanie skarg poddanych, opieki nad szkolnictwem oraz solidarności wobec współwyznawców. Radziwiłłowie należeli też do

¹ R. Ragauskienė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris Mikalojus Radvila Rudasis (apie 1515–1584 m.)*, Vilnius 2002, s. 265.

najhojniejszych fundatorów i animatorów życia wspólnoty ewangelicko-reformowanej na Litwie.

W drugiej połowie XVI w. kierując się zapewne przykładem potężnych Radziwiłłów, czy innych rodzin magnackich, działalnością na polu ewangelicko-reformowanym wykazało się też wiele rodzin szlacheckich, a nawet mieszczzańskich. Wśród nich wiele postaci zasługuje na większe, niż dotychczas, zainteresowanie historyków. Jedną z nich była niewątpliwie Zofia z Mitkiewiczów Wnuczkowa († 1602), przedstawicielka jednej ze żmudzkich rodzin szlacheckich, córka Szymona Mitkiewicza, ciwuna retowskiego i ejragolskiego oraz Elżbiety ze Stankiewiczów Billewiczówny. Szymon Mitkiewicz był również właścicielem Poszuszwia i stąd jego rodzina zwana była Poszuszwieńskimi. Miała jednego brata Mikołaja († 1563), marszałka hospodarskiego, starostę wielońskiego i ciwuna ejragolskiego oraz dwie siostry: Dorotę, żonę (od 1576) Stanisława Stanisławowicza Szemeta († a. 1594), kuchmistrza królewskiego, ciwuna pojurskiego i Annę, żonę najpierw Jerzego Billewicza († c. 1544), starosty żmudzkiego, dzierżawcy płotelskiego i telszewskiego, a później Sebastiana Mikołajewicza Kęstorta, ciwuna birżewiańskiego. Zofia Mitkiewiczówna również dwukrotnie wychodziła za mąż, po raz pierwszy za Jana Waclawowicza Bartoszewicza i po raz drugi za Marka Ławrynowicza Wnuczkę, marszałka hospodarskiego, ciwuna retowskiego, rotmistrza królewskiego². O jej pierwszym mężu wiadomo niewiele. Był on synem Waclawa Bartoszewicza, ciwuna dyrwiańskiego i Elżbiety Juszkówny, którzy około 1528 r. ufundowali kościół katolicki w Siadach³. Siady po śmierci Jana Bartoszewicza odziedziczyła Zofia Mitkiewiczówna. Z kolei, jej drugi mąż, Marek Wnuczek był bardzo aktywny politycznie, m.in. w 1569 r. był jednym z posłów litewskich do Lublina na dołączenie unii Litwy z Koroną, a w 1580 widzimy go pod Wielkimi Łukami⁴. W roku 1576 na zjeździe grodzieńskim zwołanym na 8 kwietnia wśród dostojników i dygnitarzy litewskich (Mikołaj Radziwiłł „Rudy”, Jan Chodkiewicz, starosta żmudzki, Ostafi Wołowicz, kasztelan trocki, Jan Kiszka, krajczy litewski – (wszyscy to ewangelicy!) między przedstawicielami szlachty znajdujemy też Marka Wnuczkę, horodniczego grodzieńskiego⁵. Aktywność polityczna szła w parze z zaradnością gospodarczą. U schyłku życia on i jego żona byli właścicielami następujących majątności: Poszuszwie, Pogumercie, Judojnie, Lale Chwałojnie, Siady, Nieworany, Berżany, Robołytszki, Mejszagoła, Lakowo z dworem Romaniszki, ponadto dwóch wsi w powiecie upickim: Powatycze

² V. Vaivada, *Dėl M. Vnučkos giminytės ryšiu*, „Žemaičių praeitis” 2 (1993), s. 83–85.

³ G. Błaszczak, *Diecezja żmudzka od XV do początku XVII wieku*, Poznań 1993, s. 169.

⁴ K. Niesiecki, *Herbarz Polski*, t. 9, Lipsk 1842, s. 378.

⁵ H. Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy*, Warszawa 2002, s. 257.

i Gimbagoła, dalej wsi Warnajcie, Niezody, Spigy w powiecie rosieńskim, i kilku mniejszych wsi. Oprócz tego posiadali dwór w Wilnie. W swoim testamencie Wnuczko poczynił też sporo legacji na różne zbory: na zbór w Wilnie – 100 kop groszy litewskich, oraz wspomniany już dwór wileński, na zbór w Szawkianach (majątności należącej do Stanisława Szemiota, męża siostry jego żony) – 50 kop groszy litewskich, na zbór w Szydłowie (majątność należąca wówczas do Melchiora Zawiszy) – 50 kop groszy litewskich, na zbór w Poszuszwiu (majątność jego żony) – 50 kop groszy litewskich, na zbór w Siadowie (majątność jego żony) – 10 włók w majątności siadowskiej (sioło Berżany i dwa zaścianki do niego należące, z którego mieszkańcy mieli co roku płacić kaznodziei po 10 kop groszy litewskich)⁶. Szemetowie, kalwińska rodzina siostry Wnuczkowej należała do najmożniejszych na Żmudzi, a jej członkowie zasiadali w Radzie Panów⁷. Znany jest zapis Stanisława Szemeta, kuchmistrza litewskiego (męża Doroty Mitkiewiczówny) dla ministra w zborze w jego majątności Szawkianach – sześciu włók znajdujących się w jego majątności Krożach (uroczysko Krasnogoliszki, gdzie jeden chłop siedzi na półwłoczku. Tego chłopca też mu zapisał)⁸. Dorota Mitkiewiczówna z kolei w swoim testamencie uposażyła zbory w Wilnie i w Rosieniach (fundusz na budowę zboru i szpitala) oraz przeznaczyła pewną sumę pieniędzy i dwór Karkłany dla kaznodziei w Szawkotach⁹.

Działalność fundacyjna Zofii Wnuczkowej na tle środowiska w którym przebywała nie wydaje się niczym nadzwyczajnym. Zdumiewać może tylko jej skala i rozpiętość. Sama swoją aktywność w tej dziedzinie tłumaczyła tym iż „rozmiłowała i rozkochała się w Słowie Bożym i Zakonie Jego Świętym”, a ponadto powoływała się na przykład idący od „starych i pobożnych przodków”¹⁰. Skupiła się przede wszystkim na dwóch majątnościach: Szydłowie i Poszuszwiu, choć jej działalność sięgała znacznie dalej. Obie majątności różniły się od siebie, co było bardzo istotne w latach dwudziestych XVII wieku. Z tego też powodu ich status wymaga krótkiego wprowadzenia.

⁶ *Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae* z. 1, Wilno 1911, (dalej: MRPL), s. 104–112, 1 kwietnia 1587.

⁷ G. Błaszczuk, *Diecezja żmudzka...*, s. 204.

⁸ MRPL, s. 120–122, 31 maja 1584.

⁹ Lietuvos Nacionalinė Martyno Mažvydo Biblioteka (dalej: LNMMB), f. 93, nr 721, 20 czerwca 1601.

¹⁰ MRLP, nr 21, s. 100, 6 kwietnia 1589.

SZYDŁÓW

Tradycja kościelna i dawniejsza literatura wiąże Szydłów z Piotrem Giedygołdem, który w 1457 r. miał tam fundować i uposażyć kościół katolicki. Dokument potwierdzający to wydarzenie został opublikowany w Kodeksie Miednickim w 1984 r.¹¹ Publikację w recenzyjnym artykule omówił Grzegorz Błaszczuk, który m.in. zakwestionował prawdziwość rzezonego dokumentu udowadniając, że jest on falsyfikatem stworzonym w początkach XVII w. na potrzeby Kapituły Żmudzkiej¹². Piotr Sienko Giedygołdowicz, syn Jerzego Giedygołda, wojewody wileńskiego, namiestnik smoleński (1450–1451) i kasztelan wileński (1451) zmarł w 1451 r.¹³, nie mógł zatem, sześć lat później dokonać fundacji. Z racji na to, że data w dokumencie wpisana jest cyfrą, można byłoby to uznać za błąd kopisty, na co zwrócił już uwagę Ludwik Jucewicz w 1842 r.¹⁴ Wiadomo również, że Piotr Giedygołdowicz umierając w 1451 r. nie miał dzieci, nie posiadał też dóbr szydłowskich ani żadnych innych na Żmudzi¹⁵. Cały majątek zapisał żonie Miłochnie, córce Michała Kieżgajły, starosty żmudzkiego¹⁶. Błaszczuk wyklucza go zatem jako fundatora kościoła szydłowskiego w 1457 r., nie kwestionuje zaś istnienia kościoła katolickiego w Szydłowie w połowie XV w. Nie wiadomo tylko kto dokonał fundacji. Pierwsze informacje o istnieniu kościoła w Szydłowie pochodzą z 1466 r. (wspomniany jest pleban Jan „de Schilos”), zaś w 1510 r. plebanem szydłowskim był pochodzący z Wiślicy Leonardus Rossenensis¹⁷. Na początku XVI w. Szydłów należał do Mikołaja Janowicza Kieżgajły, przedstawiciela wówczas najbogatszej rodziny na Litwie. Wiemy, że w 1523 r. Mikołaj Stanisławowicz Kieżgajło (†1523), marszałek hospodarski

¹¹ *Codex Mednicensi seu Samogitiae dioecsis. Pars 1 (1416–1609)*, collegit Pulus Jatulis, Roma 1984., dok. 55.

¹² G. Błaszczuk, *Codex...*, „Lituano-Slavica Posnaniensia, Studia Historica”, t. III, Poznań 1989, s. 285–289.

¹³ A. Boniecki, *Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku*, Warszawa 1887, s. 62.

¹⁴ L. Jucewicz, *Wspomnienia Żmudzi*, Wilno 1842, s. 14–38. Jucewicz opisuje też, jak to „opleśniały” oryginał tego dokumentu miał w cudownych okolicznościach odnaleźć kanonik żmudzki Jan Smółka Kozakiewicz w roku 1608, poczym w 1612 roku zapoznać z nim kalwinów. Kozakiewicz domagał się rewindykacji kościoła szydłowskiego i dóbr do niego należących. Cała sprawa zakończyła się po 10 latach zwrotem stronie katolickiej spornych dóbr.

¹⁵ W. Peltz, *Ród Giedygołda i jego majątności. Z dziejów tworzenia się wielkiej własności ziemskiej w Wielkim Księstwie Litewskim w XV w.*, [w:] *Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku*, red. J. Ochmański, Poznań 1971, s. 27–28.

¹⁶ Z. Wdowiszewski, *Giedygołdowicz Sienko Piotr*, *Polski Słownik Biograficzny* (dalej: PSB), t. 7, Kraków 1958, s. 435.

¹⁷ G. Błaszczuk, *Diecezja...*, s. 128.

i starosta oszmiański, w testamencie dokonał zapisu m.in. na rzecz kościoła szydłowskiego¹⁸. Następnie Szydłów został oddany Zawiszom jako posag Barbary Kieżgajłówny¹⁹, która poślubiła Andrzeja Janowicza Zawiszę, ciwuna wileńskiego²⁰. Jego syn Jan przeszedł na luteranizm w 1532 r. i zbudował w pewnej odległości od kościoła kaplicę luterzańską. Nie zamknął jednak kościoła, który pozbawiony opieki niszczał sukcesywnie aż ostatecznie popadł w ruinę. Historyk litewski Stasys Yła kalwinizm w Szydłowie, wiąże dopiero z bratem Jana Zawiszy – Melchiorem, kasztelanem witebskim (†1592)²¹, który przeszedł na kalwinizm w 1551 r., a w 1554 r. stał się właścicielem majątku. Na kalwinizm przeszedł też ostatni pleban Jan Holubka, a fundusze kościelne miały zostać przejęte przez zbór kalwiński²². Od Melchiora Zawiszy dwór i miasteczko Szydłów w dniu 1 września 1591 r. odkupiła Zofia Wnuczkowa²³.

POSZUSZWIE

Poszuszwie było gniazdem rodowym Mitkiewiczów Poszuszwińskich, w którym Mikołaj Szymkowicz Mitkiewicz, marszałek hospodarski, starosta wieloński i ciwun ejragolski ufundował w 1563 r. zbór ewangelicki oraz go uposażył dobrami ziemskimi i dwoma bojarami. Zbór był drewniany i najprawdopodobniej była to pierwsza świątynia w Poszuszwiu. W testamencie prawo do opieki nad zbozem przekazał swojej żonie Jadwidze Czyżównie i bratu Stanisławowi Meździńskiemu (?), który po śmierci żony fundatora miał również odziedziczyć Poszuszwie²⁴. Nie wiemy czy wspomniany Meździński faktycznie objął Poszuszwie w swoje posiadanie, wiemy natomiast, że w drodze spadku dostało się ono jego siostrze: Dorocie z Mitkiewiczów Szemetowej i Zofii z Mitkiewiczów Wnuczkowej. Część należąca do Doroty została spleciona przez Marka Wnuczkę i przekazana jego żonie Zofii²⁵.

¹⁸ Z. Spieralski, *Kieżgajło Stanisław h. Zadora*, PSB, t. 12, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967 s. 448.

¹⁹ K. Pietkiewicz, *Kieżgajłowie i ich latyfundium do połowy XVI wieku*, Poznań 1982, s. 129.

²⁰ A. Boniecki, dz. cyt., s. 409–410.

²¹ S. Yła, *Šiluva Žemaičių istorijoje*, Kaunas 2007.

²² Szydłów, [w:] *Słownik Geograficzny Królestwa polskiego*, red. B. Chlebowski, t. 12, Warszawa 1892, s. 97–98.

²³ LNMMB, f 93, nr 1425, intromisja nastąpiła 10 września 1591 r. (Tamże, nr 1425).

²⁴ LNMMB, f. 93, nr 1104, 16 kwietnia 1563.

²⁵ MRPL, dok. 22, s. 106.

FUNDACJE KOŚCIELNE ZOFII WNUCZKOWEJ

Zbór w Szydłowie

Kiedy Szydłów stał się własnością Wnuczkowej, wydawało się, że kalwinizm był tam religią już na dobre zakorzenioną. Istniała jednak ciągle pamięć o jego katolickiej przeszłości. Tłumacząc powody kupna Szydłowa, Wnuczkowa mówiła, iż zrobiła to, aby „to miejsce, które od lat kilkadziesiąt z Rzymskiego bałwochwalstwa oczyszcione y ochędożone [i] zabiegając temu, aby się zaś do pierwszego stopnia, o co się przeciwnicy Boży usilnie starali nie obrocilo”²⁶. W dniu 4 stycznia 1592 r. Wnuczkowa kazała sporządzić dokument, na mocy którego całą majątność Szydłów, z dworem, miasteczkiem, kościołem, wszystkimi budynkami i poddanymi przekazała na rzecz społeczności ewangelickiej w Szydłowie, rezygnując całkowicie ze swoich praw do tych dóbr ruchomych i nieruchomości. Ponadto, na rzecz tegoż zboru zapisała folwark Poszokornie (kupiony za 100 kop groszy litewskich) i jeszcze jednego poddanego mieszkającego we włości rosieńskiej, a kupionego od Stanisława i Jarosza Billewiczów za 100 kop groszy litewskich. Ustanowiła również sześciu „dozorców”, którzy zarządzać mieli zborem. Byli to: trzech jej siostrzeńcy (synowie siostry Anny) Wojciech Billewicz, starościc żmudzki, marszałek hospodarski, ciwun szawdowski, Sebastian Sebastianowicz Kęstort, ciwun ejragski, wojski żmudzki, Mikołaj Sebastianowicz Kęstort, sędzia grodzki żmudzki, a ponadto: Wojciech Radziwiński, podkomorzy żmudzki, Stanisław Puksza Klawzgiełowicz, chorąży wołkowyski, podstarości żmudzki oraz Mikołaj Burba, pisarz ziemski żmudzki. Do ich pozostałych obowiązków miało należeć: czuwanie nad funduszem zborowym i regulowanie wszelkich spraw finansowych, czuwanie nad powierzaniem funkcji bakałarzów właściwym osobom, dawanie jałmużny ubogim. Mieli oni też z tej majątności w razie wojny wysyłać dwóch bojarów, a poza tym czuwać, aby dobra te na zawsze pozostały w rękach ewangelików reformowanych a ludzie innych wyznań (łącznie z arianami) nie mieli do nich dostępu. Tolerowani byli jedynie ci, którzy podpisali Zgodę Sandomierską²⁷.

Trzy dni później Wnuczkowa uznała, że w miejsce zboru drewnianego zbuduje w Szydłowie zbór murowany, na rzecz czego ustanowiła fundusz w wysokości 500 kop groszy litewskich na dwóch wsiach: Liewikamiach i Dawżnogach kupionych znowu od Jarosza Mikołajewicza Stankiewicza Billewicza za

²⁶ Tamże, dok. 29, s. 138.

²⁷ Tamże, s. 143–145.

500 kop groszy litewskich. Wyzaczyła też osoby odpowiedzialne za zbudowanie nowego budynku zboru. Byli to: Wacław Szemet, kasztelan połocki (1588), dzierżawca skirstymoński i rosieński, kasztelan smoleński (†1600), Melchior Wojciechowicz Szemet, marszałek hospodarski, ciwun derwiański i Sebastian Sebastianowicz Kęstort, wojski żmudzki, ciwun ejragski²⁸. Z testamentu Wnuczkowej spisane w 1602 r. wynika, że budowa zboru już się rozpoczęła, dodała więc jeszcze 2130 kop groszy litewskich na ukończenie zboru i na szkołę (o której jeszcze będzie mowa), a osobą odpowiedzialną za zakończenie budowy ustanowiony został Sebastian Kęstort, siostrzeniec i główny jej spadkobierca, a to zapewne z tego powodu, że Wnuczkowa własnych dzieci nie posiadała. W testamencie zapisała też 20 kop groszy litewskich dla ministra szląskiego Dawida Derwiliusza²⁹.

Zbór w Poszuszwiu

Zbór w Poszuszwiu był kilkakrotnie uposażany przez Wnuczkową. Po raz pierwszy w roku 1589, kiedy to wyłączyła ona z majątności poszuszwieńskiej 17 włók i 2 morgi i przeznaczyła je na potrzeby zboru i utrzymanie tamtejszych kaznodziejów. Ponadto przekazała folwark Bogdaniszki (5 włók), kupiony od Kasprowa Ławrynowicza Mitkiewicza, gdzie zbudowana była plebania i sioło Kościuszkowicze (4 włoki i 4 chłopów tam mieszkających). Na potrzeby kaznodziejów oddała teren o powierzchni dwóch morgów, gdzie stały drewniane budynki z przeznaczeniem na szynki: miodowe, piwne i gorzałczane. Dochody z tych szynków kaznodzieje mieli spożytkować na własne potrzeby. Otrzymali oni również sioło Wedrojki (8 włók, 5 chłopów) z sadami, łąkami, lasami i polami oraz plac, na terenie którego stał zbór z cmentarzem, bydłem i zbożem. Pomocą duchownym miało służyć czworo czeladzi Wnuczkowej. Ministrem w zborze był wówczas Jan Trzeciak, który miał zarządzać gospodarstwem i dbać o stan fizyczny budynku zborowego. W związku z tym, że zbór był drewniany, drewno na naprawę świątyni i zabudowań kaznodziejskich pochodzić miało z lasu poszuszwieńskiego. Ksiądz Trzeciak miał sprawować opiekę nad zborom aż do swojej śmierci, a potem opiekunem miał być właściciel Poszuszwia. Władzę zwierzchnią nad zborom Wnuczkowa przekazała zborowi wileńskiemu, z którego kaznodzieje czuwać mieli nad wszystkim i decydować o właściwym doborze kolejnych ministrów, a przede wszystkim pilnować by faktycznie byli wyznania ewangelickiego³⁰.

²⁸ Tamże, dok. 30, s. 146–147, 7 stycznia 1592 r.

²⁹ LNMMB, f. 93, nr 1109, 9 lipca 1602.

³⁰ MRPL, dok. nr 21, s. 100–103, 6 kwietnia 1589, w tekście drukowanym jest podana błędna data wystawienia dokumentu – 6 kwietnia 1584 r.

Cztery lata później, w roku 1593 Wnuczkowa zwiększyła swój fundusz na potrzeby kaznodziejów i zboru poszuszwieńskiego. Na potrzeby kaznodziejów przeznaczyła dwór Pogumercie, kupiony od Družjany Jakubowny i jej męża Jerzego Janowicza Rodowicza za 600 kop groszy litewskich. Duchowni mieli korzystać z tego dworu i pracy tamtejszych chłopów jednak dopiero po jej śmierci³¹. Trzy tygodnie później doszła do wniosku, że podobnie jak w Szydłowie, w Poszuszwiu również zbuduje zbór murowany. W związku z tym postanowiła przekazać na jego rzecz 1000 kop groszy litewskich, zapisanych na dwóch wsiach Hgiże i Sartogi, kupionych od Wojciecha Dziewałtowskiego za 1000 kop groszy litewskich. Decyzja ta wchodziła w życie z dniem jej spisania, zaś zbór miał zostać zbudowany na miejscu dawnego drewnianego zboru, wystawionego przed trzydziestu laty przez jej brata Mikołaja Mitkiewicza. Czuwać nad budową zboru mieli wspomniani już: Sebastian Sebastianowicz Kęstort i Mikołaj Burba³². Decyzje swoje Wnuczkowa potwierdziła w testamencie spisany trzy lata później, w którym zagwarantowała wspomnianemu już księdzu Trzeciakowi, kaznodziei szydłowskiemu 50 kop groszy litewskich z informacją, że inne 50 kop groszy litewskich ks. Trzeciak już otrzymał.

W swoim testamencie Zofia z Mitkiewiczów Wnuczkowa zapisała też pewne sumy pieniędzy na inne zbory: 200 kop groszy litewskich na zbór wileński i 50 kop groszy litewskich na zbór szawlański. Ponadto kaznodzieje szawlańscy: Jan Dziakowicz i niejaki Kasper otrzymali od niej po 10 kop groszy litewskich³³.

Był to szczytowy okres w rozwoju kalwinizmu na Żmudzi, kiedy to według dawniejszej literatury czynnych miało być zaledwie siedmiu księży katolickich³⁴. Nowsze badania tego nie potwierdzają. Z ustaleń Grzegorza Błaszczaka wynika, że w omawianym czasie było na Żmudzi 27 czynnych kościołów katolickich natomiast protestanckich – 21 (w tym kalwińskich i luteranckich, choć kalwińskie dominowały). Ciekawe jest to, że o ile w przypadku kościołów katolickich dominują te z fundacji królewskich, to przytłaczająca większość zborów ewangelickich pochodziła z fundacji szlacheckich³⁵. Dla porównania – na terenie biskupstwa wileńskiego było 59 zborów protestanckich³⁶,

³¹ Tamże, dok. nr 23, s. 112–117, 28 czerwca 1593.

³² Tamże, dok. nr 24, s. 117–119, 20 lipca 1593

³³ LNMMB, f. 93, nr 1109, 9 lipca 1602.

³⁴ S. Herbst, *Giedroyć Melchior (ok. 1536–1608)*, [w:] PSB, t. 7, s. 431.

³⁵ G. Błaszczak, *Diecezja żmudzka...*, s. 183–184.

³⁶ I. Lukšaitė, *Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje. XVI a. trias dešimtmetis – XVII pirmas dešimtmetis*, Vilnius 1999, s. 582–590.

natomiast według obliczeń Merczynga w całym Wielkim Księstwie Litewskim było 191³⁷.

FUNDACJE NA RZECZ SZKÓŁ

Dochód z majątności Szydłów miał też być przeznaczony na ufundowaną przez Wnuczkową szkołę. Zastrzegła ona, aby nauczyciel w tej szkole był człowiekiem bogobojnym, a ponadto miał mieć wykształcenie z zakresu nauk wyzwolonych. Określiła też jego pensję, która miała wynosić 100 zł. Ponadto winien on otrzymywać produkty potrzebne do codziennego życia (w naturaliach), podobnie jak jego pomocnik, którego pensja miała wynosić 40 zł. W szkole zatrudniony miał też być nauczyciel, określany jako „diak” z pensją 30 zł i naturaliami na codzienne utrzymanie, który miał uczyć języka ruskiego.

Szkoła przeznaczona miała być dla dzieci szlacheckich, zwłaszcza tych, których rodziców nie stać na edukację dzieci, a także dla dzieci kaznodziejskich. Czworo z tych dzieci miało mieszkać razem z bakałarzem, otrzymywać odzież i wyżywienie oraz uzyskać wychowanie stosowne do ich stanu społecznego. Miały one być wychowawcami zborowymi, a po osiągnięciu wieku dorosłego powinny zostać kaznodziejami, nauczycielami w szkole, albo też miały być używane do innych posług w zborze szydłowskim lub w innym miejscu. Dzieci mieszkać miały przy zborze, zaś bakałarze nie powinni pobierać od nich żadnej zapłaty. Należało je wychowywać w wierze ewangelickiej, a gdyby okazało się, że zatrudniony bakałarz jest innego wyznania, miał być „jak parszywa owca od zdrowych wyłączony i precz wyrzucony”. Do szkoły miały być przyjmowane również dzieci rodziców, którzy nie są ewangelikami, byleby tylko „Panu Bogu nie bluźniły”. Winny jednak z bakałarzami chodzić w dni święte do zboru i modlić się razem z nimi³⁸. Wszystkie dzieci uczyć się miały sztuk wyzwolonych, zasad religii ewangelickiej, a poza tym wszystkiego tego, co potem pomogłoby im w służbie Rzeczypospolitej. Temu zapewne służyć miała nauka języka ruskiego, który był językiem kancelaryjnym w Wielkim Księstwie Litewskim. Pomoc w nauczaniu języka ruskiego zapewne stanowił jakiś podręcznik rękopiśmienny, ponieważ pierwszy ruski elementarz i gramatykę języka ruskiego – „Азбыка” Wawrzyńca Zizaniusza wydano w Wilnie dopiero w 1596 r.³⁹ Sama

³⁷ H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestanczy w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1904, s. 16.

³⁸ MRPL, dok. nr 29, s. 141–142, 4 stycznia 1592.

³⁹ A. Pacevičius, *Czytelnictwo*, [w:] *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego, analizy i obrazy*, opracowali: V Ališauskas, L. Jovaiša, M. Paknys, R. Petrauskas, E. Raila, Kraków 2006, s. 165.

zaś szkoła pomyślana była jako szkoła partykularna⁴⁰. Choć nie do końca wiadomo, co testatorka rozumiała pod tym terminem, to wydaje się, że planowała stworzyć coś więcej, niż tylko zwykłą, przyzborową szkołę elementarną. Z testamentu Wnuczkowej z 1602 r. wynika, że szkoła wówczas już działała, gdyż zapisała na jej „rozszerzenie” dodatkowe pieniądze, a bakałarzowi szydłowskiemu, którym wówczas był Salomon Tomaszewicz – 50 kop gr. lit.⁴¹ Podkreślenia wymaga fakt, że najprawdopodobniej była to pierwsza szkoła średnia kalwińska na Litwie. W tym samym też roku (1592) szkoła ewangelików reformowanych w Wilnie zaczęła nazywać się gimnazjum (działała w latach 1592–1661, kiedy to spłonęła wraz z całą biblioteką). Kolejne szkoły średnie powstawały już tylko w dobrach radziwiłłowskich: w 1625 r. – szkoła średnia w Kiejdanach, rok później także szkoła w Słucku⁴² i w 1654 w Zabłudowie (z przeznaczeniem dla młodzieży z prowincji litewskiej i małopolskiej⁴³).

Wnuczkowa uposażyła też bakałarza w Poszuszwiu, który miał być człowiekiem wykształconym. Wskazuje to na koncepcję utworzenia także w Poszuszwiu szkoły przyzborowej. Bakałarz otrzymywał miał 10 kop gr. lit. jurgieltu, ponadto osiem łokci sukna i żywność „słuszną” z dóbr poszuszwińskich. Współ z ministrem dbać oni mieli o wychowywanie dzieci w duchu ewangelickim.⁴⁴

Były to wówczas jedyne szkoły kalwińskie na Żmudzi. Kolejna powstała w roku 1601 w Kielmach należących do Grużewskich. Ich liczba (zaledwie trzy) wskazuje, że szkolnictwo kalwińskie na Żmudzi było wówczas bardzo skromne, zwłaszcza w porównaniu z dość bujnie rozwijającym szkolnictwem parafialnym katolickim, na które składało się według Błaszczyka około dwudziestu jednostek edukacyjnych⁴⁵.

FUNDACJE NA RZECZ SZPITALA

Przy zborze szydłowskim Wnuczkowa ufundowała też szpital. Miał on być niewielki, bo tylko na cztery osoby, dwie płci męskiej, a dwie żeńskiej. Każde z mieszkających tam podopiecznych miało otrzymać rocznie po 1 kopie gr. lit. i żywność: po 2 beczki żyta, 1 beczce słołu i 1 pościu mięsa wieprzowego. W testamencie – na utrzymanie szpitala szydłowskiego zapisała dodatkowo 50 kop gr. lit.

⁴⁰ Tamże, dok. nr 30, s. 147–148, 7 stycznia 1592.

⁴¹ LNMMB, f. 93, nr 1109.

⁴² D. Počiūtė-Abukevičienė, *Protestantyzm*, w: *Kultura Wielkiego...*, s. 614.

⁴³ Lietuvos Mokslų Akademijos Vrublevskių Biblioteka (dalej: LMAVB), f. 40, nr 125, k. 18v.

⁴⁴ MRPL, dok. nr 23, s. 115.

⁴⁵ G. Błaszczyk, *Diecezja żmudzka...*, s. 208–209.

Był to jeden z sześciu istniejących w tym czasie na Żmudzi szpitali, ale jedyny ewangelicki. Pozostałe znajdowały się w: Worniach, Wierzbołowie, Wilkiji, Łuknikach i Kretyndze⁴⁶.

Urzędnikiem zatrudnionym w majątku szydłowskim był w 1592 r. Jan Wilkiki, mający otrzymywać 40 zł jurgieltu do końca swoich dni. Każdemu kolejnemu urzędnikowi zatrudnionemu po jego śmierci również zagwarantowano takie uposażenie. Warunkiem zatrudnienia było ewangelickie wyznanie pracownika⁴⁷.

Interesujące jest również to, że mocą swojego testamentu Wnuczkowa darowała wolność czeladzi niewolnej w swoich dobrach. Decyzja tego rodzaju nie jest odosobniona, podobny zapis spotykamy w testamencie Ostafiego Wołłowicza, kasztelana wileńskiego, kanclerza wielkiego litewskiego z 1587 r., który zwrócił wolność wszystkim poddanym niewolnym w swoich dobrach, aby odtąd mogli służyć jako wolni ludzie.⁴⁸ Na marginesie tylko dodajmy, że niewolnictwo w Wielkim Księstwie Litewskim zostało formalnie zniesione mocą III statutu w roku 1588, a zatem posiadanie niewolników w początkach wieku XVII było w zasadzie niezgodne z prawem.

DZIAŁALNOŚĆ WYDAWNICZA

W roku 1600 ukazała się w Wilnie „Postilla Lietuwiszka”, czyli Postylla Mikołaja Reja w litewskim tłumaczeniu Jakuba Markowicza. Fundatorką wydawnictwa była właśnie Zofia Wnuczkowa. Wcześniej ukazało się ono w języku polskim w 1594 r. nakładem drukarni Markiewicza dzięki finansowemu wsparciu Michała Frąckiewicza Radzywińskiego. Wznowienie dzieła w języku litewskim miało być najprawdopodobniej antidotum na propagandę jezuitką w postaci „Katechizmu” Jakuba Ledesmy (1595), czy „Postylli” Jakuba Wujka przetłumaczonej na litewski przez Mikołaja Daukszę, kanonika miednickiego i oficjała żmudzkiego (1599). Sam Markowicz pisał o sobie „sługa i drukarz Krzysztofa Radziwiłła, wojewody wileńskiego”⁴⁹. Wczesna literatura kalwińska ukazuje się na Litwie w języku polskim w latach pięćdziesiątych XVI w., choć pierwszy litewski katechizm został wydany dopiero w 1594 r. w Wilnie. Za jego autora uważa się superintendenta dystryktu wileńskiego

⁴⁶ Tamże, s. 210.

⁴⁷ MRPL, dok. nr 29, s. 142.

⁴⁸ T. Wasilewski, *Testament Ostafiego Wołłowicza*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 7 (1962), s. 170.

⁴⁹ *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. Zeszyt 5: Wielkie Księstwo Litewskie*, opracowali: A. Kawecka-Gryczowa oraz K. Korotajowa i W. Krajewski, Wrocław-Kraków 1959, s. 161–165.

Stanisława Sudrowskiego. Na jego podstawie pisarz ziemski wileński Melchior Janowicz Pietkiewicz przygotował pierwszy druk kalwiński w języku litewskim – „Polski z litewskim katechizm”, dołączył do niego śpiewnik, a całość wyszła w 1598 r. Katechizm Pietkiewicza był dwujęzyczny polsko-litewski. Pierwszym tekstem kalwińskim wydanym wyłącznie po litewsku była wydana dwa lata później wspomniana Postylla Mikołaja Reja⁵⁰.

W dedykacji do pierwszego polskiego wydania (1557) skierowanej do Zygmunta Augusta Rej zgodnie z ideami reformacji pisał o roli języka narodowego w nauczaniu kościelnym i o potrzebie jego zwiększania w ogóle. Do tego problemu wrócił również w przedmowie drugiej zatytułowanej „Každemu krześcijańskiemu rycerzowi...” pisząc ...wszyscy inni narodowie pilnie się o to starają, aby wżdy mieli takie podpomozienie przyrodzenia swego pismy a naukami języków swoich⁵¹. Dwustronicowa wierszowana dedykacja do litewskiego wydania „Postylli” poświęcona jest Wnuczkowej. Jej autorem był Jan Kozak, poeta wileński, dworzanin Radziwiłłów, należący do koła poetów dworskich. Jego tekst jest panegirycznym, w którym Kozak przyrównuje Wnuczkową do wielkich wdów z Pisma Świętego. Wzorem owych słynnych pań nie żałuje ona środków na założenie szkół i fundacje zborów, a dzięki świętym księgom jej sława pozostanie na wieki⁵².

Zofia z Mitkiewiczów Wnuczkowa wpisała się w szereg uwiecznionych przez poetów pań słynnych z działalności fundacyjnej na rzecz wspólnoty ewangelickiej, takich jak: Elżbieta z Szydłowieckich, żona Mikołaja Radziwiłła „Czarnego”, Hanna z Radziwiłłów, żona Mikołaja Kieżgajły czy Dorota z Samborskich, żona Melchiora Zawiszy⁵³. W kontekście jej działalności zdumiewający jest fakt, że sama Wnuczkowa nie otrzymała nawet elementarnej wykształcenia i nawet nie potrafiła pisać⁵⁴.

W XVII i XVIII wieku losy obu, uposażonych przez Zofię Wnuczkową zborów, potoczyły się różnie. O zborze w Poszuszwiu wiadomo, że istniał w 1704 r.⁵⁵, później najprawdopodobniej upadł, gdyż w kolejnych wykazach ewangelickich świątyn litewskich już nie występuje. Patronat nad zborze szydłowieckim przejął w 1694 r. Krzysztof Henryk Putkamer, landhofmistrz kurlandzki i semigalski⁵⁶. Z wykazu superintendenta Krzysztofa Taubmanna-Trzebickiego z roku

⁵⁰ D. Počiūtė-Abukevičienė, dz. cyt., s. 609–611.

⁵¹ M. Rej, *Postylla*, opr. K. Górski i W. Kuraszkiewicz, Wrocław 1965.

⁵² [M. Rej], *Postilla Lietuwiszka*, wyd. Jokuba Morkuna, Wilno 1600, s. 2,4.

⁵³ J. Saracevičienė, *Kobieta*, [w:] *Kultura Wielkiego...*, s. 252.

⁵⁴ MRPL, dok. nr 24, s. 119.

⁵⁵ LNMMB, f 93, nr 1112.

⁵⁶ Tamże, nr 1190.

1696⁵⁷ oraz „Z rejestru zborów, szkół i księży...” z 1748 r. wynika, że do Szydłowa i Greż dojeżdżali kaznodzieje⁵⁸. Stan ten potwierdza niedatowany wykaz (1716?)⁵⁹ informujący, że zbor w Szydłowie ciągle posiadał wspólnego kaznodzieję ze zbozem w Greżach, którym był wówczas Jan Byth[n]er, ale nie było tam już plebanii, ani szkoły i szpitala⁶⁰. Niewiele chyba zmieniło się w następnych latach, bo według Merczynga w roku 1754 zbor szydłowski był już tylko filią zboru kiejdańskiego, a nabożeństwo odbywało się nieregularnie⁶¹.

⁵⁷ W. Kriegseisen, *Ewangelicy polscy i litewscy w epoce saskiej (1696–1763)*, Warszawa 1996, s. 100.

⁵⁸ *Rejestr zborów, szkół i księży In Magno Ducatu Lithuaniae anno 1748*, [w:] S. Tworek, *Z zagadnień liczebności zborów kalwińskich na Litwie*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 17 (1972), s. 213.

⁵⁹ Według Kriegseisena wykaz ten najprawdopodobniej sporządzony został w 1716 r. specjalnie dla ks. Jerzego Rekućcia w związku z jego staraniami o uzyskanie zagranicznej pomocy dla ewangelików litewskich (W. Kriegseisen, dz. cyt., s. 100).

⁶⁰ LMAVB, f. 40, nr 833, k. 6, 10, 11, 12.

⁶¹ H. Merczyng, dz. cyt. s. 100.